

DİNİN TOPLUM VE KÜLTÜR ÜZERİNE ETKİLERİ

Yrd. Doç. Dr. Bünyamin SOLMAZ
S.Ü. İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi KONYA

İnsanın bio-psişik varlık yapısından ayrılmaz bir unsur olan, iptidai olsun veya gelişmiş olsun insanın bulunduğu her yerde ve her devirde bir fenomen olarak mevcut olan din, fert, toplum, kültür ve medeniyet üzerinde etkili olan bir faktördür.

İnsanlar, hareket ve faaliyetlerini -bu hareket ve faaliyetler ister dini merasimler, ister hayatını kazanma yolları, ister siyasi faaliyet veya saldırganlık olsun- kendi inançları ve tutumlarına göre yönetirler. Çünkü inanç ve tutumlar, ferdin hükümlerini idare etmekte ekseriya asli bir rol oynarlar ve bu sebeple de ferdin inanç ve tutumları ile hükümleri arasında sıkı bir bağ vardır. Ferdin bir şey hakkındaki inançları veya bir şeye karşı tutumu, o şey için çeşitli durum ve şartlarda verdiği hükümlere ve dolayısıyla davranışlarına geniş çapta tesir eder.¹

Bilgi, kanaat ve imanı ihtiva eden ve bu sebeple daha genel bir tabir olan inançlarla objektif vakıalar arasında tam bir korelasyon yoktur. Fakat "bir inancın kuvveti, onun mutlaka objektif vakıalarla uygunluk derecesine bağlı değildir". Çünkü, "objektif vakıalarla uyuşmayan inançlar da, en az gerçeğe daha çok uyan inançlar kadar kuvvetli olabilir ve onlar kadar yüksek bir

¹ David Krech, R.S. Crutchfield, Sosyal Psikoloji: Nazariye ve Problemler. I. Kitap. Çev. Erol Güngör. 2. baskı. İstanbul: İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No: 1154, 1970. ss.157-166

katiyyet ifade edebilir".²

İnanç ve tutumlar, insanın hareket ve faaliyetlerine tesir ederler. Onu, şu veya bu şekilde davranmaya veya başka bir şekilde davranmamaya sevkederler. İnanç ve tutumlar fert üzerinde böyle büyük ve önemli bir rol oynadığı için, onun davranışlarını tahlil ederken inanç ve tutumlarını hesaba katmadan edemeyiz.

Diğer inançları gibi, ferdin dini inançları da onun duygu ve düşüncelerine, tutum ve davranışlarına ve diğer birçok konudaki inançlarının oluşmasına tesir eder. Nitekim "Carlson, yaptığı bir araştırmada, Üniversite talebelerindeki dini inançların, onların birçok sosyal meseleler hakkındaki inançlarını tayin eden mühim bir faktör olduğunu bulmuştur".³

Tabiatı icabı her dinin, bilhassa evrensel dinlerin çok zengin fikri muhtevası vardır. "Kısacası din, hayatın bir sürü ehemmiyetli meseleleri ile alakalı hal tarzları, insanları ilgilendiren çeşitli hususlar ve problemlere karşı tutum ve davranışlarını ihtiva eder. Her büyük din, mesela tabiatı, tabii hadise ve ihtiyaçları muayyen bir zaviyeden değerlendirir ve böylece ferdin, tabii vak'alara karşı belli bir tavır takınmasını mucip olur. Bu tavır ya bir ret, inkar, feragat veya bir tasvip, kabul, şükran dolu bir teslimiyet şeklinde tecelli eder."⁴ Yani her din, yeni bir ruh, yeni bir zihniyet ve yeni bir inanç getirir. Herhangi bir dini benimseyip inanan ferdin inançları da o dinin esasları doğrultusunda oluşur ve şekillenir. Bu inançlar, fertte sadece bir fikir veya tasavvur olarak kalmayıp, onun inanç derecesine göre, tutum ve davranışlarına da tesir ederek pratik olarak yaşanır.

² D. Krech, R.S.Crutchfield, a.g.e., s.176

³ D. Krech, R.S.Crutchfield, a.g.e., s.186

⁴ Hans Freyer, Din Sosyolojisi, Çev. Turgut Kalpsüz, Ankara: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Yay. no: 54, 1964, s. 71

İnsan gidişini etkili olarak kontrol eden bir güç olan din, “ferdi şahsiyetin en derin tabakalarına kadar nüfuz eder. Öyleki, ferdin mutlak surette bütün mevcudiyeti ile iştirak ettiği bir vakıa mevcut ise o da dindir denilebilir.”⁵ Çünkü fert, bir dine iman etmekle, ona şahsiyetinin tamamıyla bağlanmış oluyor.

Dinin fonksiyonlarından birincisi fert üzerine olanıdır.⁶ Yani din, ilkönce teker teker fertlere nüfuz eder, onlarda yerleşerek kök salar. Bu bakımdan din, ilkönce tek bir kişiyi, ferdi alakadar eden bir mesele ve hatta tamamen şahsi ve deruni bir husustur. Fakat şüphe götürmez bir gerçektir ki ferdin tecrübelerinin ve bilhassa bunlardan çok tesirli ve ehemmiyetli olanlarının sadece ferde inhisar etmesi mümkün değildir. Ferdin bu tip tecrübeleri, pratiğe dönüşüp diğer şahıslarca da bilinir hale gelince, ferdi aşarak diğer şahıslara da sirayet eder ve onlar üzerinde de tesirler husule getirir. Böylece, bir dine ait inanç ve davranışları paylaşan fertler arasında yakınlaşma ve birleşme meydana getirirler, nihayet bir cemaat teşkiline sebep olur.

Çünkü din, ferdi ve sosyal bir olaydır.⁷ Ferdin inanç, tutum ve davranışlarını etkileyen din, fertlerin meydana getirdiği topluma, sosyal ve kültürel olaylara da zaruri olarak tesir eder ve onları şekillendirir.

Dinin etkilerini bütün sosyal olaylarda görmek mümkündür. Mesela, “eski Yunanlı, Romalı ve Mısırlılar ile Sümer ve Hititlilerin çok tanrılı inançları bu kavimlerin kültürü üzerinde fevkalade müessir olmuştur. Bunların hiçbir bayramı yoktur ki, aynı zamanda dini bir mana ifade etmesin, hiçbir mukaveleleri mevcut değildir ki, tanrılar adına akdedilmiş olmasın ve gene hiçbir spor yarışması yoktur ki, kendisine dini bir ayin refakat

⁵ Hans Freyer, a.g.e., s. 29

⁶ Şerif Mardin, Din ve ideoloji, Ankara: Ank. Üniv. Siyasal Bil. Fak. yay. No : 275, 1969, s.48.

Osman Pazarlı, Din Psikolojisi, 2. baskı, İstanbul : Remzi kit.yay. 1972,s.31

etmesin.”⁸ İbtidai insanın hayatında bütün iş ve eylemler din damgasını taşır. Onun her faaliyeti, dini mensek ve yasaklarla az çok sınırlanmış ve denetlenmiştir.⁹

“Dini düşüncenin, pratik görünümünden birisi de onun sosyal sahaya atılma eğilimi göstermesidir”.¹⁰ Çünkü “yaşayan bir din, tabiatı icabı, toplumsal münasabetleri kurmak ve sürdürmek zorundadır.”¹¹ Bunun için de yukarıda da belirttiğimiz gibi, her din müntesiplerinin ferdi ve sosyal bütün faaliyetlerini düzenleyici bir takım emir ve yasaklar, kıymet hükümleri ve normlar, ahlak ilkeleri ve kanunlar koyar. İşte dinin getirdiği bu yeni ruh ve yeni zihniyet, yeni alem ve dünya görüşü, bütün ferdi ve sosyal faaliyetleri düzenler. Aile ve devlet gibi müesseseler, bu merkezi ruh ve zihniyete göre düzenlenir.¹² “Şüphecilerin en koyusu bile, başlangıcını dini kaynaklara borçlu olan veya davranışları dine dayanan toplumsal grup veya birliklerin varlıklarını kabul etmek zorunda kalmışlardır.”¹³

Din, insanlık tarihinde çok önemli bir faktör olmuştur. Mesela insanların yaptığı ilk büyük binalar mabetler olmuştur. Şehirler mabetlerin etrafında kurulmuş veya ona göre şekillenmiştir. Her dinin icabına göre yapılan mabetler, o milletin genellikle en büyük sanat ve mimari eserleri arasında yer almıştır. Bu sebeple dini törenler, mimarlık, müzik, dans ve şiir gibi birçok sanat dallarının ortaya çıkmasına yol açmış veya bunların gelişip

⁸ Hans Freyer, a.g.e., s.31

⁹ Mehmet Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, 2.baskı, Ankara: Ank.Ünv. İlahiyat Fak. Yay. No:121, 1975, s.194

¹⁰ Abdullah Draz, Din ve Allah İnancı, çev. Akif Nuri, İstanbul: Çığır Yay. No:51, 1978, s.82

¹¹ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s.178

¹² Muzaffer Sencer, Dinin Türk Toplumuna Etkileri, İstanbul: May Yay., 1974, s.15-16, Orhan Türkođan, Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları, 2. baskı, İstanbul: Dede Korkut Yay. 1977, s. 257.

¹³ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s.211

zenginleşmesine yardım etmiştir. Yine dini törenler, bu törenleri yönetecek özel olarak yetişmiş kimselerin veya bir ruhban sınıfının doğmasına sebep olmuştur. Ayrıca dini tören ve ibadetlerin belirli zamanlarda yapılması zarureti de takvimi zorunlu kılmıştır.¹⁴ Bu sebeple, zaman bölümlerini ifade eden takvimin kaynağı dindir. Eski Çinliler'de de, zamanı teşkil eden zincirleme devirlerin (eres) hepsi, dini törenlerin sırasına (liturge) benzetilmiş olmaya mecburdur. Yönlerin ve yerlerin tayini de, dini toplantılara başkanlık eden şefe aitti.¹⁵ Dini törenler için gerekli olan takvim, böylece güneş, ay ve yıldızlar üzerindeki gözlemleri zaruri kılmış, bu da Astronomi ilminin doğmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Bunun gibi din, daha birçok toplumlarda, ilgi çeken ilmi araştırmaların yapılmasına yol açmış veya bu araştırmaları kolaylaştırmıştır. Böylece insan düşüncesinin ilerlemesine geniş ölçüde yardım etmiştir.¹⁶ Durkheim de bu açıdan, dinin, başlangıçta ilim ve felsefenin yerini tuttuğu için ilim ve felsefenin dinden doğduğunu, hükümlerimizin kökünde, bütün düşünce hayatımıza hakim olan zaman, mekan, cins, sebep vs. gibi temel kavramların, başka bir ifade ile zihnin temel kalıplarının veya kategorilerinin dinden çıktığını, sanatın, ahlakın ve hukukun kaynağının din olduğunu, kısaca hemen hemen bütün toplumsal kurumların dinden doğduğunu söyler.¹⁷

¹⁴ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., s99-100.

¹⁵ Necati Öner, Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi, 2. baskı Ankara: Ank. Ün. İlahiyat Fak. Yay. No: 139, 1977, ss.17-20

¹⁶ Felicien Challaye, Dinler Tarihi, çev. Semih Tiryakioğlu, 2. baskı, İstanbul: Varlık Yay. No:1676, 1972, s.294.

¹⁷ Nurettin Şazi Kösemihal, Durkheim Sosyolojisi, İstanbul: Remzi Kitab. Yay., 1971, ss.99-100; N.Ş. Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, 2. baskı, İstanbul: Remzi Kitab. Yay. 1968, ss. 294-295; Pitirim Alexandrovitch Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, 2.bas.çev. M.Münir Raşit Öymen, Ankara 1974 ss. 203-204.

İbtidai insanın, bazı eşya ve varlıkların içinde gizli kuvvetlerin (Mana) olduğuna inanması, toplumda bu eşya ve varlıklarla ilgili olarak ferdin davranışlarını kısıtlayan bazı tabuların ve yasaklamaların, perhizde, giyimde, iktisadi çalışmada, mülkiyetin bölünmesinde ve hatta cinsi konularda da tesirini gösteren ve insan toplumu üzerinde derin tesirler yapan bazı adet ve geleneklerin doğmasına sebep olmuştur. Bazı günler uğurlu, bazı günler uğursuz sayılmıştır. "Hint dinleri arasında zahid (escete) mezhepler hayvan öldürmeyi yasak eder. Jainizm sistemi bunun güzel bir örneğidir... Bu din mensupları, sudaki bazı böcekleri öldürür korkusuyla su içine girmekten çekinirler. Yağmurlu havada, bu yasak doloyısıyla, ordusunun ilerlemesini durdurarak canından ve tacından olan Jainist hükümdar"¹⁸in durumu, dinin insanlık tarihindeki etkisini göstermesi bakımından mühim bir misaldir.

Din, geçmişte olduğu gibi, günümüzde de milletlerarası münasebetlerde etkili olmakta, hatta merkezi bir rol oynamaktadır.

"Dinin, insanların siyasal inançları için de böyle merkezi bir yeri olduğu yeni bir bulgu değildir. Son yıllarda yapılan oy verme araştırmaları, dinsel görüşlerin -çapraz baskıların tesiri ile azalıp çoğalmalarına rağmen- oy verme analizinin önemli bir "tortu" kategorisini (başka faktörlere indirgenemeyecek bir kategori) teşkil ettiğini göstermiştir.¹⁹Bu sonucu, "siyasal değerlerin din tarafından şekillendirilmesini ele alan Bellah'da da görmek mümkündür".²⁰

Dinin, fert, toplum, kültür ve medeniyet üzerindeki

¹⁸ Mehmet Taplamacıoğlu, a.g.e., ss. 98-99.

¹⁹ Şerif Mardin, a.g.e.s.20

²⁰ Ahmet N.Yücekök, Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo - Ekonomik Tabanı (1946-1968), Ankara: Ank. Ün. Siyasal Bil. Fak. Yay. No: 323,1971, s.63; Ahmet Yücekök, 100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset. 2. baskı, İstanbul: Gerçek Yay., 100 Soruda Dizisi:27, 1976.s.10

etkilerini, ferdi ve toplumsal bütün problemlerimize çözüm yolları getiren İslamiyette ve İslam toplumunda daha iyi görmek mümkündür. Bu açıdan Şerif Mardin, İslam toplumunda dinin, son derece kapsayıcı fonksiyonlar yerine getirdiğini, hatta kişilerin sosyal kimliğini tanımlamakta bile etkin olduğunu belirtir.²¹ Yine bu açıdan Ali Şafak, memleketimizde işlenen suç miktarının Ramazan ayında bariz bir şekilde azaldığını istatistiklerle izah ederek, Ramazan orucunun, dolayısıyla dinin, toplumsal olaylar üzerindeki etkisini göstermektedir.²²

Nihayet din, ekonomik olaylar üzerinde de müessir bir faktördür. Nitekim, ünlü Alman bilim adamı Max Weber'in bu konudaki çalışması çok meşhurdur. Max Weber, Konfüçyanizm, Hinduizm, Budizm, Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyetin ekonomik olaylar üzerindeki ve bu dinlerden birine mensup olan kavimlerin hayatı üzerindeki etkilerini inceleyerek din ile ekonomik olaylar arasında bir bağ kurmayı (Correlation) deniyor. Bu açıdan Weber, Protestanlığın belirli bir yorumu olan Kalvinizm'in, Kapitalizmin doğmasında büyük bir rol oynadığını ileri sürmüştür.²³

"İnançlar ya da dini inançlar, insan kaderinin en derin ve etkili faktörüdür" teorisi, toplumsal teori biçimlerinin en eskilerinden biridir. Bu teori, bizce bilinen insan düşüncesinin en eski kaynaklarının içine kadar girmiştir. Bu husus, ilk ibtidai toplumlarda bulunan din olaylarında açıkça görülür. Hemen hemen bütün Doğu'nun kutsal kitaplarında, Odyssee'de, Hind'de, İncil'de

²¹ Şerif Mardin, a.g.e.s.61.

²² Ali Şafak, "Ramazan Orucunun Suçlar Üzerindeki Müsbet Tesirleri", Diyanet Dergisi, sayı: 112-113 (Eylül-Ekim 1971) ss.328-330

²³ Raymond Aron, Toplum Bilim Düşüncesinde Ana Akımlar: Pareto Weber-Durkheim, çev. Fevzi Yalım, Ankara: 1973, ss.42,44; P.A.Sorokin, a.g.e., c.2, ss.210-221; Necati Mumcu; "Dinin Ekonomik Hayata Tesiri", Türk sanatı Dergisi, c.4, sayı 62, (İstanbul:Ocak-1958) s.5.

ve bunun gibi diğer ana kaynaklarda, ana motifi din teşkil eder. Bütün bunların sonucu olarak, Saint-Augustin ve diğer kilise babalarından başlamak üzere Maciavel, Marcile de Padoue, Campanella, J.Bodin, Bossuet, Voltaire, J.J. Rousseau, Saint Simon, Auguste Comte ve H. Spencer, bunların hepsi, inançların rolünü ve sosyal hayattaki tesirini kabul etmişlerdir. Hatta Auguste Comte, bu inançları insanlık hayatında ve onun düşünce tarihinde bir temel faktör olarak kabul etmiş, insanlığın fikri inkişafının üzerine kurduğu meşhur "üç hal kanunu"nu, dini düşünce üzerine oturtmuştur. O vakitten beri de sosyologlar, bu konuda farklı bir çok teoriler serdetmişler, insanlığın kaderini, tarihini, toplumlarında meydana gelen değişimleri, devrimleri, dini inançlara bağlamışlar ve böylece, inançların ve dinin toplum hayatındaki yerini ve rolünü göstermişlerdir. Bunlar arasında F.de Goulanges, B.Kidd, G. Le Bon, Charles Ellwood, E.A.Ross, G.Sorel, E.Durkheim, J.Frazer ve Max Weber'in teorilerini zikredebiliriz.²⁴

Ünlü bir Fransız tarihçisi olan Füstel de Goulanges, ilk çağ ve ortaçağı incelemiş ve "İlkçağ devleti" adlı eserinde dinin sosyolojik durum ve değeri hakkında fikirlerini şöyle açıklamıştır: Ona göre "fikirler, toplumsal değişmelerin nedenidir ve toplumsal olayların hakim faktörüdür... Grek'in ve Roma'nın tarihi buna bir tanıktır... Eskilerin kanunlarına, onların inançlarını düşünmeksizin bakarsanız, siz onlarda belirsizlikler, acayıplikler, açıklanamazlıklar bulursunuz. Fakat bu kurumlara ve bu kanunlara bakılınca, inançları koyunuz, vakıalar derhal çok açık olacaktır. Böylece onlar kendiliğinden anlaşılacaktır... İnançlarla kanunlar arasındaki karşılaştırma gösterir ki; ilkel bir din, Grek ve Roma ailesini kurdu, evlenmeyi ve ataerkil otoriteyi kurdu, akrabalık sırasını tesbit etti, mülkiyet hakkını ve veraset hakkını belirtti. Bu

²⁴ P.A.Sorokin, a.g.e., Cilt:2, s.198

aynı din, aileyi genişlettikten sonra ve yaydıktan sonra, büyük bir cemiyete, keza kente şekil verdi, onda ailedeki gibi hüküm sürdü. Bu kurumlar eskilerin bütün özel hukuku gibi... ondan gelmişlerdir" Kısaca, F.de Goulanges'a göre, eskilerin bu toplum rejiminde, din özel hayatta ve genel hayatta mutlak hakimdi. Devlet, bir din cemaatı idi, kral bir papazdı...²⁵

Dinin toplumsal fonksiyonları konusunda, F.de Goulanges'inkine çok benzer sonuçlara varan Charles A.Ellwood'a göre de din; "insanın ve toplumun sosyal kontrolünün daima en önemli araçlarından biridir. Bu büyük kontrol faktörü zayıflamışsa, insanın davranışının ilkel ve cemiyete aykırı şekillerine doğru bir geriye gidiş, uygarlığın gerilemesine, sosyal ve moral puta tapıcılığa dönüşe doğru kendini gösterir". Ellwood, daha sonra dini olmayan çeşitli diğer toplumsal olayların karşısında dinin tayin edici fonksiyonunu gösteriyor. Psikolojik olarak din, insan davranışını ve psikolojik processus'leri etkili bir şekilde kontrol eden bir güçtür. Fikir hayatı için aklın yaptığı iyi şeyleri, din, duygular için yapar. Din, insanların bencil istek ve arzularını, firenleyerek onların toplu halde yaşamalarını kolaylaştırır. Toplumun kutsiyetini üyelerine öğreten dindir. Din dışı sosyal bir dünya, kararlı olmayan bir dünya olacaktı. Bir milletin ilerlemesi ya da gerilemesi, dinindeki ilerlemeye veya gerilemeye bağlıdır. "Şu halde dinin ölümü, bütün yüksek uygarlığın ölümü anlamına gelir."²⁶

Durkheim'in bu konudaki görüşünü daha önce belirtmiştik. O'na göre, hemen hemen bütün toplumsal kurumlar dinden doğmuşlardır. Bir Fransız hekimi ve sosyoloğu olan Gustave Le Bon da inançların toplumsal hayata olan büyük etkisini doğruluyor. Ona göre insan, mantıklı bir yaratık değildir. Heyecanlarına ve duygularına uygun düşerse en mantıksız, en

²⁵ P.A. Sorokin, a.g.e., cilt:2, ss.198-201

²⁶ P.A. Sorokin, a.g.e., cilt:2, ss.201-203

saçma sapan şeylere inanmaya elverişlidir. İnsan bir şeye inandı mı, akıl artık onu kontrol edemez hale gelir. Bu sebeple insanı ve toplumu sadece mantık kuralları idare edemez. Hayatta ve tarihte olayların esas faktörü inançlarıdır. İnsanlık şimdiye kadar inançsız yaşamamıştır, bundan sonra da yaşamayacaktır. Belli bir tanrı veya herhangi bir din yıkılabilir; fakat arkasından hemen bir yenisi belirir, eskisinin yerine geçer. Dini inançların yeri, herhangi bir şeyle doldurulamaz. Bu sebeple inançları, insanlık tarihinin en güçlü faktörlerinden biri saymak gerekir.²⁷

James Frazer'in inanç ve hurefeler (superstitions)'in toplumsal fonksiyonları üzerine incelenmesi, deneysel bir temele dayanır. Ona göre de "inançlar, insan davranışlarının ve toplumsal kontrolün fiili faktörleridirler."²⁸

G. Bougle'de, Hindistan'da kast sistemi üzerindeki incelemesinden şu sonuca varıyor: "Din faktörü olmaksızın kast sisteminin ne kaynağı, ne uzun ömrü, ne Niesfeld'in ekonomik teorisi, ne Senart'ın aile teorisi, ne birçok yazarların ırk teorisi, kast sisteminin kaynağını açıklayamazlar. Bu faktörler, o kadar belli bir rol oynamaları ihtimali varsa da, din faktörü olmaksızın, sistemi husule getiremeyeceklerdir."²⁹

E.A. Ross ve G. Sorel de, inançların, destanların ve efsanelerin insan psikolojisi ve toplumsal oluşumlar (processus) üzerindeki etkilerini gayet açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. A. Ross'a göre, "İnsan davranışı, vehim ile idare edilebilir. İnanılan bir inanç, doğru olsun olmasın, insan davranışını tayin eden gerçek bir kuvvettir." Bu sebeple dini inançlar, bütün toplumsal oluşumların sebebini teşkil eden kuvvetlerden biri olmuştur.³⁰

Benjamin Kidd ise, inanç ve dinin toplumsal fonksiyonlarını açıklayan en genel teorilerinden birisini ortaya atmıştır. Ona göre

²⁷ P.A. Sorokin, a.g.e., cilt:2, s. 204

²⁸ P.A. Sorokin, a.g.e., cilt:2, s.s. 204-205

²⁹ P.A. Sorokin, a.g.e., cilt:2, s. 205-206

³⁰ P.A. Sorokin, a.g.e., cilt:2, s. 206-207

bütün organizmaların evriminde birinci faktör hayat kavgası idi. İnsan da keza, hayat kavgası faktörü nedeniyle bir evrim ve ilerleme geçirmiştir. O, bu kavgada diğer hayvanlar üzerindeki zaferini akla ve zekaya borçlu idi. Diğer hayvanlarda olduğu gibi, insan türünde de her gelişme, her ilerleme çok pahalıya malolmuştur. Herhangi bir kimsenin veya zümrenin ilerlemesi, birçok başka şahısların veya grupların feda edilmesiyle mümkün olmuştur. Fakat, insan ilerlemesinin sebebi yalnız bu faktör olsaydı çok büyük sayıda birçok olaylar anlaşılmaş kalırdı.

Zekanın bencil silahı ile yönetilen hayat kavgası kanunu, insan ilerlemesinin biricik faktörü değildir. Eğer böyle olsaydı, entellektüel ve bencil olan birçok zümreler, daha az zeki zümreleri hep yener, hep de onlar tutunurdu. Fakat böyle olmamıştır. Zihin bakımından son derece üstün birçok kavimler yıkıldıkları halde; zeka bakımından onlardan çok aşağı olan kavimler tutunmuşlardır. Yine eğer böyle olsaydı, insanlar, vereceği çok büyük zararlardan kaçınmak için ilerlemeden bile vazgeçerlerdi.

Öyleyse ilerleme, ne bencil karakter taşıyan zeka ile, ne de bencil bir akıl ile yönetilen hayat kavgasıyla anlatılabilir. Bu konuda, ferdin zümre uğruna, zümrenin de toplum uğruna yaptıkları bunca fedakarlıkları, diğergamlığı, merhameti, yardımlaşmayı v.b. anlatmak için, akıldan ve hayat kavgasından başka bazı faktörleri kabul etmek zorundayız.

Kidd'e göre bu faktör, dünya ötesinde bulunan akıl dışı bir yaptırımdan kuvvet alan bir inanç biçimidir ki, buna din deriz. "Fertlerin toplumsal davranışları için, öteki dünya extra-akli yaptırım kuvvetini-müeyyide ihtiva etmeksizin, cemiyetin evriminde hiçbir inanç biçimi, din olarak fonksiyon yapamaz." Din, insan denilen bütün varlıkların bütün diğergam hareketlerini tayin eder, fertleri toplum hayatı için kendilerini feda etmeye iter. Din ne kadar kuvvetli ise, toplum o kadar kuvvetlidir ve o kadar hayatta kalma şansına maliktir. Sonuç olarak insan, din sayesinde,

ilerlemeye isyan etmemiş ve yine onun uğrunda büyük atılımlar yapmaya devam ediyor.³¹

Dinin fert, toplum, kültür ve medeniyet üzerindeki tesirlerini göstermek için buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalara ve teorilerine yer verdiğimiz kimselerin görüşlerine bakılarak bizim, ferdi ve sosyal olaylar, kültür ve medeniyetler üzerinde diğer faktörlerin etkili olmadıklarını kabul ettiğimiz zannedilmemelidir. Çünkü, son derece karmaşık olan bütün ferdi ve sosyal olayları tek yanlı sebeblilik (causality) metoduna dayanarak sadece bir tek faktörle izah etmek mümkün değildir. Ferdi ve sosyal olaylarda, kültür ve medeniyetler üzerinde tek değil; tabiat şartları, iklim, ırk, tarih, nüfus, ekonomi, dil, adet ve benzeri pek çok faktörlerin tesiri vardır ve bunlar da karşılıklı bir etkileşim içindedir. Bu faktörler arasında yer alan din, içinde yaşayacağı toplumun biraz önce saydığımız ve benzeri özelliklerine, onu tatbik edecek fertlerin karakterlerine ve inanç derecelerine göre yaşanabilmekte, ferdi ve sosyal olaylar, kültür ve medeniyetler üzerinde de o derece tesirli olabilmektedir.³² Bununla birlikte, bilhassa semavi dinlerin, kültür hayatının diğer kolları üzerindeki tesirleri, diğer faktörlerden çok daha fazla ve kuvvetlidir.³³

Ama hiçbir zaman din, tarihi materyalistlerin iddia ettikleri gibi, ekonomik faktörlerden doğmuş, onlarla gelişmiş ve sadece ekonomik faktörlere bağlı olarak etki yapan bir değer değildir.

Marx ve Engels, diyalektik metodu, toplum meselelerine tatbik ederek, tarih boyunca insan cemiyetlerinin kaderine hükmeden ve hükmedecek olan kat'i, amansız ve önüne geçilmez kanunları bulduklarını iddia ediyorlardı. Tarihi, maddeci yoldan

³¹ P.A. Sorokin, a.g.e., cilt:2, s. 208-210

³² Said Halim Paşa, İslam Dünyası Niçin İlerlemiyor?: İnhitat-ı İslam Hakkında bir Tecrübe-i Kalemîyye, İstanbul: Bedir Yay., 1962, s. 10-11

³³ Hans Freyer, a.g.e., s.65

yorumlayarak bu neticeye ulaşmışlar ve onun için de adına "tarihi materyalizm, tarih maddecilik" demişlerdi.³⁴

Marx, 1859'da yazdığı "Critique de L'economie Politique" adlı eserinde, teorisinin esasını şöyle belirtiyor: İnsanlar, hayatlarında sosyal üretimde bulunurken, kendi iradelerinin dışında ve zaruri olan birtakım münasebetlere girerler. Bu münasebetler, onların maddi üretim güçlerinin belli bir gelişme merhalesine tekabül eden üretim münasebetleridir. Bu üretim münasebetleri, gerçek temel olan, toplumun ekonomik bünyesini teşkil eder. Bu gerçek temel üzerinde, sosyal şuurun belirli şekillerine tekabül eden hukuki ve siyasi bir "üstyapı" yükselir. Maddi hayatın üretim tarzları, sosyal, politik ve manevi hayat vetiresini tayin eder. İnsanların varlığını tayin eden, onların şuurları değildir; fakat tersine olarak, onların sosyal varlığı, şuurlarını tayin eder. Toplumun maddi üretim güçleri, evrimlerinin belirli bir safhasında, mevcut üretim münasebetleriyle ya da hukuk ağzıyla söylemek gerekirse, eski mülkiyet münasebetleriyle çatışma haline gelirler. İşte o zaman sosyal bir ihtilal devri başlar. Ekonomik temellerin değişmesiyle, o muazzam üst yapı da, az çok hızlı bir şekilde, toptan başka hale döner, değişir. Bu değişimler dikkate alınırken, bilimsel kesinlikle belirtilmesi mümkün olan üretimin ekonomik şartlarındaki maddi değişikliklerle, hukuk, politika, din, estetik ve felsefe biçimlerinin-diğer bir ifade ile, insanların bu çatışmanın şuuruna varıp da sonuna kadar götürdükleri ideolojik biçimlerin-değişikliğini daima birbirinden ayırmak gerekir. Nasılkı bir kimse hakkındaki kanaatımız, o kimsenin kendisi hakkında verdiği hükme dayanmazsa, bunun gibi bu manevi değişmeyi de kendi şuuruyla yargılayamayız. Tersine bu şuur, daha çok maddi hayatın çelişmeleriyle, toplumsal üretim güçleriyle, üretim münasebetleri arasındaki mevcut çatışma ile

³⁴ Mehmet Eröz, Marksizm ve Leninizmin Tenkidi, 3.bas., İstanbul: İrfan Yay., No: 60, 1978, s.67

anlatılmalıdır. Bir toplumda yer alabilecek bütün üretim güçleri gelişmedikçe, bir toplumsal düzenin yok olması mümkün değildir. Yeni ve daha yüksek üretim münasebetlerinin maddi şartları eski toplum içinde olgunlaşmış olmalıdır...³⁵

“Marx için tarihteki itici güç ruh değildir; insanın madde ile olan münasebetleridir. Marx’ın materyalizmi, tatbikatta “iktisad” haline gelir... İctimai ve ruhi hadiselerin açıklanmasında, iktisadi faktörü biricik unsur kabul eden Marxizm, buna “altyapı” adını verir. Manevi, ictimai müessese ve değerden ibaret bütün “üstyapı”, bu altyapıya tâbi olur. Bu sebepten ötürü, metodolojisinde monizm (tekelcilik) ve materyalist bir determinizm (muayyeniyet) ağır basar. Böylece, insan tarihinin herhangi bir devrine ait siyaset, din, felsefe ve sanat, Marx’a göre, o devrin üretim metodları ve kısmen de bölüşümün (ınkısamının) bir neticesidir.”³⁶

Engels’e göre de, materyalist tarih görüşü bakımından üretim ve mübadele tarzı, sosyal bünyenin esasını teşkil eder. Tarih boyunca her toplumda, servetin bölünme şekli ve toplumun sınıf ve tabakalara ayrılması biçimi, ne üretildiğine, nasıl üretildiğine ve mahsullerin nasıl mübadele edildiğine bağlıdır. Bu açıdan, bütün sosyal değişmelerin ve siyasi ihtilallerin nihai sebepleri, insanların zihinlerinde ve insanların ebedi hakikat ve adaleti daha iyi kavrayışlarına değil; üretim biçimindeki ve mübadele şeklindeki değişmelerde aranmalıdır. “Bunlar felsefede değil, fakat her hususi devrin iktisadında aranmalıdır.”³⁷

Görüldüğü gibi, tarihi materyalizme göre, bütün sosyal ve psikolojik olaylar, maddi üretim güçlerine, üretim tekniğine,

³⁵ P.A. Sorokin, a.g.e., s. 98-99 ;N.Ş. Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, s. 231.

³⁶ B.Rusell, History of Western Philosphy, London, 1965,s. 748-750’dan Mehmet Eröz, a.g.e., s. 68-69

³⁷ F.Engels, “Socialism: Utopian and Scientific”, Selected Works, Moscow, 1962, s.136’dan Mehmet Eröz, a.g.e., s.69

kısacası toplumun ekonomik altyapısına tabidir. Bütün sosyal değişmeler, sosyal sınıflar ve tabakalar, ekonomik şartların eseridir. Ekonomik temellerin değişmesiyle de bütün üstyapı toptan değişir.

Tarihi materyalizme göre, din hakkında da aynı esas caridir.³⁸ Yani Marx ve Engels'e göre din, insanın insan tarafından istismarını gizlemek için meydana getirilmiş bir müessesedir, maddi üretim münasebetlerinin in'ikasıdır. Din, bir gölge hadisesidir, temel ekonomik bünye üzerine dayanan sosyal üst yapının bir şekli, sosyal münasebetlerin bir aynasıdır.³⁹ Dolayısıyla, kendisinin tabi olduğu ekonomik şartlar değişince, din de etkinliğini kaybedecek, yerini başka şeylere bırakacak ve nihayet yok olacaktır.

Konuya aynı marksist açıdan yaklaşan Ahmet Yücekök de, dinin toplumu değil; fakat toplumsal şartların dini oluşturduğu metoduyla hareket etmekte ve Türkiye'deki dini teşkilatlanmayı oluşturan sebepleri, "Türkiyede Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı 1946-1968" adlı eserinde, memleketimizin alt yapı sisteminde aramaktadır. O, şimdiye kadar birçok siyasal düşünür ve sosyoloğun, memleketimizde dini akımları ve teşkilatlanmayı sert dillerle kınadıklarını ve dini, sosyal ve siyasal gelişmemize set çeken, bizi çağdaş medeniyete gitmekten alıkoyup Orta Çağ karanlıklarına itmek isteyen bir "umacı" olarak gösterdiklerini belirtmektedir. Fakat ona göre, toplumumuzda elle tutulur, gözle görülür bir vakıa olan din, kınanmakla, tehdit edilmekle, suçlanmakla tahdit edilemez yada tesiri sınırlandırılmaz. O, toplumsal bünyemizin ürettiği bir unsur olan dinin sosyo-ekonomik kaynağını tesbit etmeden, kalabalık taraftar kitlesinin hangi tabandan bulduklarını öğrenmeye çalışmadan

³⁸ Hans Freyer, a.g.e., s.65

³⁹ Hilmi Ziya Ülken, Tarihi Maddeciliğe Reddiye,4.baskı, İstanbul: ist. Kitabevi Yay., No:44,1981, s. 64-65; Mehmet Eröz, a.g.e., s.71-72,

onu kınamanın ve "laiklik sopasıyla" tehdit etmenin, "deve kuşu misali, tehlikeden korkup başımızı kuma sokmaya" benzediği söyler.⁴⁰

O. toplumun sosyo-ekonomik şartlarının ürettiği bir unsur olan dinin, az gelişmiş toplumlara, farklılaşmamış bir sosyal yapı sebebiyle tek yaygın değer durumunda bulunduğunu ve böyle toplumlarda fert, bağlılık hislerini tatmin ve aynı zamanda koruyucu bir güce sığınmak için dinden başka kapsamlı bir sistem bulamayacağından, dinin insan hayatına yön veren en büyük etkenlerden biri olacağını; fakat ihtisaslaşmanın ve iş bölümünün meydana getirdiği farklılaşmış modern bir toplumda, kişi, bağlanacak başka kurumlar ve değerler bulacağından, din artık etkili bir sosyalizasyon aracı olmaktan çıkacak, yerini, giderek modern teknolojinin getirdiği çağdaş değerlere terkedecektir⁴¹ demektedir.

"Dinin Türk Toplumuna Etkileri" adlı eserinde, dini aynı açıdan yorumlayan ve onu, toplumların evrimine bağlı olarak oluşup gelişen, toplumların üretim sürecindeki niteliklere göre belirlenen bir unsur kabul eden Muzaffer Sencer de, toplumun kapitalizm öncesi engellerden arınması oranında maddi temellerden yoksun kalacak olan dinin, yerini laik bir ideolojiye bırakması ve dinden pay alan bir toplum örgütlenmesinin dinamizm ve işlerliğini yitirmesinin kaçınılmaz olduğunu⁴² iddia etmektedir.

Dini sırf sosyolojik açıdan izah etmek iddiasında bulunan ve bu sebeple dinin kültür hayatımızdaki müstakil mevcudiyet ve

⁴⁰ Ahmet Yücekök, 100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset, s.6

⁴¹ Ahmet N. Yücekök, Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin sosyo-Ekonomik Tabanı, s.71-72; Ahmet Yücekök, 100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset, s.18-23

⁴² Muzaffer Sencer, Dinin Türk Toplumuna Etkileri, s.279

mevkiini inkar eden Marx ve Engels'in teorisini, birçok bakımdan tenkid etmek mümkündür.

Herşeyden önce, bütün sosyal ve psikolojik olayların daima tek bir sebebe bağlanması, ilmi zihniyetle bağdaşmaz. Bilhassa sosyal sahada, tek taraflı değil; karşılıklı bağlılık vardır. Bugün, toplumsal olaylar alanında, tek taraflı sebeplilik (causality) ilişkisine değil de; hemen hemen daima karşılıklı fonksiyon ilişkisine dayanan bir metod kullanılmaktadır. Çünkü, Pareto'nun belirttiği gibi, tek taraflı sebeplilik ilişkileri görüşünün sosyal olaylara tatbiki, birçok mantıki ve fiili hatalara yolaçar.⁴³

Bu açıdan, toplumun sosyal ve ekonomik şartlarının dini ürettiği, şekillendirdiği iddiası, ispatı mümkün olmayan çok hatalı bir görüştür. Gerçi, sosyal olayların din üzerinde bazı tesirlerinin mevcut olup olmadığı araştırmaya değer bir konudur. Fakat bu konuda basit dinlerle yüksek dinler arasında kesin bir ayırım yapmak gerekir. "Materyalist Din Sosyolojisinin en büyük hatası, bu tefriki yapmaması, çok tanrılı halk dinleri ile yüksek dinler arasındaki muazzam tarihi farkı inkar etmesidir."⁴⁴

Dinin, münferit bazı hallerde, bhusus esatirin genellikle toplum hayatını aksettirdiği ve sosyal düzenin ve mesela, aile teşkilatı ve toprak nizamının din üzerinde derin tesirler gösterdiği basit ve esatiri halk dinlerinde, harici bir takım faktörlerin, daha doğrusu sosyal yapı ile ekonomik münasebetlerden doğan illi (causal) bazı amillerin tesiri altında kaldığı doğrudur ve bir çok misallerle ispatı mümkündür.⁴⁵ Bu dinler, tabii gruplarda yaşadıkları için halkın müşterek hayatına intibak ederler. Sosyal

⁴³ P.A. Sorokin, a.g.e., s. 100-102; N.Ş. Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, s.328-329

⁴⁴ Hans Freyer, a.g.e.,s.66

⁴⁵ Toplumsal ve tabii çevrenin, kültürel ve medeni çevrenin, bu tür dinler üzerindeki tesirleri konusunda daha geniş bilgi için bak: Mehmet Toplamacıoğlu, a.g.e.,s.92-96

bünyenin onlar üzerinde doğrudan doğruya tesirler icra etmesi bu sebeptendir. Fakat bu tesirler de karşılıklıdır.

"Fakat yüksek dinler (semavi dinler), hiçbir zaman muayyen bir içtimai nizama yahut mesela, ilk taraftarlarının mensup olduğu sosyal tabakaya bağlı kalmamış veya aralarındaki illi bir rabita neticesinde bunlara göre taayyün etmemiştir. Bir yüksek dinin nazari muhtevasının sosyolojik bakımdan izahı imkansızdır. Mezkur muhteva sırf dini sebeplerle taayyün etmiş olup, cihanşümüldür ve herhalde içerisinde zuhur ettiği içtimai şartların basit bir ifadesinden ibaret değildir".⁴⁶ Max Weber'in belirttiği gibi, semavi dinlerin hususiyetleri sırf dini kaynaklar, yani nazil olmuş ve tefhim edilmiş muhtevalarına göre, vahye göre taayyün eder. Üstelik bütün semavi dinler, ilk taraftarlarının mensup olduğu sosyal tabakanın dışına da pek çabuk sirayet ederek farklı sosyal çevreleri ihata eder. Yani semavi dinlerin, çok farklı sosyal tabakalara mensup salikleri olabilir. Bunun pek çok misalleri vardır. Ayrıca semavi dinler kişileri, işçi, memur, sanatkar, zengin veya fakir, orta veya yüksek tabaka mensubu olarak sınıflandırmaz. Tersine olarak dinin emirleri, istisnasız herkese, sırf insan olmaları hasebiyle bütün insanlar hakkında geçerlidir. Bütün bu durumlar dinin, sırf bir sosyal nizamın fonksiyonu olmadığını yahut din nazariyesinin belirli bazı sosyal şartlara tabi olmadığını gayet açık bir şekilde göstermektedir. Üstelik din, toplumun sosyo-ekonomik yapısı üzerinde, toplumdaki sosyal statülerin tayininde de bizzat etkili, olabilmektedir.⁴⁷ Nitekim Max Weber'in dini faktörün ekonomik faktör üzerindeki tesirlerini delilleriyle ortaya koyduğunu daha önce belirtmiştik.

Marxist teoride bütün diğer sosyal fenomenleri tayin eden biricik veya en mühim faktör olan iktisadi faktör, daima bir "başlatıcı" ise ve sosyal hayat sahasındaki bütün değişmeler,

⁴⁶ Hans Freyer, a.g.e.,s.69

⁴⁷ Hans Freyer, a.g.e.,s.67-70

iktisadi şartlardaki değişmelere tabi bulunuyorsa, Sorokin'in sorduğu gibi, iktisadi faktörün kendi dinamiğini nasıl izah edebiliriz? "Kendi kendisini harekete getirici olduğu düşünülürse, iktisadi faktörün bir nevi tanrı olduğu, en kötü cinsten bir mistisizme varıp ulaşır".⁴⁸

Marx'ın teorisinde kullandığı terimler bulanıktır. Bu sebeple onun teorisindeki "ekonomi faktörü toplumsal olayların ilk ve en önemli faktörüdür" sözü, Marxçı ve Marxçı olmayan yazarlar tarafından farklı biçimlerde yorumlanmıştır; Ayrıca Marx'ın "iktisadi faktör", "istihsal güçleri ve istihlal münasebetleri", "iktisadi temel" ifadelerinin de kafi miktarda açık olmadığını belirten Sorokin, bu durumun farklı yorumlara yol açtığını söyler. Nitekim K. Kautsky, W. Sombart, A. Hansen ve başkaları, bu faktörlerden bir nevi teknik manası çıkarırlar. Diğer taraftan Engels, Masaryk, Selikman, Cunow ve başkaları da ondan, coğrafî çevre, tabii kaynaklar, ticaret, ulaşım, bölüşüm mekanizması dahil olmak üzere, umumi üretim şartlarını anlarlar.⁴⁹

Marxist determinizm, çok sert bir determinizm, kaderci bir determinizmdir. İlimde böyle sert bir determinizm ve kadercilik hoş görülmez. Ve nihayet, Marx ve Engels'in çok eskiden beri bilinen, "bugüne kadar gelmiş geçmiş bütün toplumların tarihi bir sınıf kavgasıdır" fikri de birçok bakımdan kusurludur".⁵⁰ Ve tenkit edilmiştir.⁵¹

⁴⁸ P.A. Sorokin, a.g.e.,s.104

⁴⁹ P.A. Sorokin, a.g.e.,s.105-109

⁵⁰ P.A. Sorokin, a.g.e.,s.109-114

⁵¹ Marx ve Engels'in bu konudaki fikirleri ve tenkidi hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. : Mehmet Eröz, İktisat Sosyolojisine Başangıç, İstanbul, İst. Ün. Yay., No: 1851, İktisat Fak. No: 321, 1973, s. 106-114; Mehmet Eröz, Marxizm, Leninizm ve Tenkidi, s. 67-93; N.Ş. Kösemihal, Sosyoloji Tarihi, s. 229-238; Ziyaeddin F. Fındıkoğlu, Karl Marx ve Sistemi, 2. bas., İstanbul: Ötüken Yay., No: 82, 1976, s. 182-255; Hilmi Ziya Ülken, a.g.e., s. 61-79

Sonuç olarak diyebiliriz ki din, Marxistlerin iddia ettikleri gibi, belli sosyo-ekonomik şartların ortaya çıkardığı ve şekillendirdiği bir unsur değildir. Çünkü öyle olsaydı, aynı sosyo-ekonomik yapıya sahip bütün toplumların mutlaka aynı hukuki, siyasi, ahlaki ve dini vaziyetlere sahip olmaları gerekirdi ki, böyle bir durum hiçbir zaman görülmemiştir. Aksine, aynı sosyo-ekonomik yapıya sahip olan değişik toplumların sosyal münasebetleri ve kültürleri arasında büyük farklılıklar görülebilmektedir.⁵²

Din, yine onların kaderci bir determinizmle iddia ettikleri gibi toplumun sosyo-ekonomik şartlarına bağlı olarak etkili olan ve o şartların değişmesiyle birlikte, yani ihtisaslaşmanın ve iş bölümünün meydana getirdiği farklılaşmış ve atomize olmuş modern toplumlarda etkisini kaybedecek bir müessese de değildir. Nitekim din, en modern toplumlarda ve hatta Marxistlerin özlemini çektikleri komünist toplumlarda bile varlığını ve etkinliğini sürdürmeye devam etmektedir. Çünkü onun yerini ne felsefenin, ne ilmin ve ne de başka birşeyin doldurması mümkün değildir. O, insanlık var oldukça, mevcudiyetini ve etkinliğini sürdürmeye devam edecektir.

Gerçi, toplumların kültür seviyelerindeki yükselmenin zaruri bir neticesi olarak, münferit kültür kolları arasındaki bağ gevşer, bunlar gittikçe birbirinden ayrılmaya, uzaklaşmaya başlarlar. Bu olaya "kültürel faaliyetlerin ileri derecede ihtisaslaşması" denir. Bu durum dolayısıyla dinin kültür sahaları üzerindeki tesirlerinin (hiç değilse doğrudan doğruya tesirlerinin) zayıflaması neticesini de doğurur. İhtisaslaşma sonunda kültür kolları, kültür bütününden uzaklaştıkları gibi, dinden de tecerrüt ederler. Bu sebeple mevzubahis olayı "seacularisierung = dünyevileşme" terimiyle ifade ediyoruz. Mesela eskiden sırf dine göre ve din tarafından tanzim olunan kültür sahaları, modern

⁵² Ziyaeddin Fahri Findıkoğlu, a.g.e., s. 221

kültürlerde artık sırf dini esaslardan uzaklaşarak tanzim olunmakta, dinin etrafında adeta tamamen dünyevileşmiş sahalaların teşkil ettiği geniş ve gittikçe daha da genişlemekte olan bir daire teşekkül etmektedir. Bu yeni durum, din açısından bir kaybı, bir daralmayı ve boşalmayı değil; fakat sadece, dinin diğer kültür sahalalarıyla olan münasebetlerinde meydana gelen bir değişikliği ifade eder. Din, yine bütün kültür sahalaları üzerinde etkilidir. Çünkü din, insanlara sirayet ederek onları hakimiyeti altına alma kudretini kaybetmedikçe, kültür hayatının merkezi kalmakta devam eder ki, önemli olan da budur. Zira bilindiği gibi ekonomi, hukuk, sanat, ilim, eğitim v.s. gibi bütün afaki kültür sahalaları, nihayet insanlar tarafından vücuda getirilir ve devam ettirilir. "Fert bu sahalardan her birisine sadece muayyen bir nisbette, umumiyetle varlığının mahdut bir kısmı ile iştirak eder. Bilfarz iktisadi hayata yalnız alıcı veya satıcı sıfatıyla katılır. Mali makamlar huzurunda sadece bir vergi mükellefidir. Hukukta yalnız muayyen bazı hak ve mükellefiyetlerin hamilidir, Kısacası her defasında şahsiyetinin küçük ve keskin olarak sınırlandırılmış bir kısmı, bir parçası mevzubahis olmaktadır. Buna mukabil dinde durum farklıdır. Fert bir dine iman etmekte ise, ona şahsiyetinin tamamı ile bağlanmış demektir. Yani dinin, hiç değilse yüksek dinlerin insan şahsiyetinin en içte bulunan tabakalarına kadar nüfuz ederek burada yerleşmesi vakiasında bugüne kadar hiçbir değişiklik vücuda gelmemiştir. Bundan insanın şahsiyetini, dolayısıyla dini tutumunu her zaman farklı sahalarda dile getirmek imkanına sahip olduğu gibi pek çok ehemmiyetli bir netice çıkar"⁵³

Bu açıdan, dini şahsiyet dolayısıyla din, ihtisaslaşmanın arttığı modern toplumlarda da yine bütün kültür sahalaları üzerinde tesir göstermekte ve bu manada kültürün merkezi olarak kalmaya devam etmektedir.

⁵³ Hans Freyer, a.g.e., s. 75-78